

YUSUF XOS HOJIBNING QUTADG'U BILIG ASARIDA SO'Z YASOVCHI QO'SHIMCHALAR

Asadullayeva Diyora Anvar qizi

Sharof Rashidov nomidagi Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati institute,

Filologiya tillarni o'qitish: o'zbek tili 3-kurs

asadullayevadiera@gmail.com

+998886119323

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Qutadg'u bilig asarida qo'llangan so'z yasovchi qo'shimchalar tizimi lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda asar matni asosida derivatsion affikslar aniqlanib, ularning struktur-semantik va funksional xususiyatlari tavsiflanadi. Xususan, -lig/-liq, -siz, -chi, -g'u/-gü, -mish kabi qo'shimchalarning produktivligi, ma'no kengayishi hamda kontekstual-uslubiy vazifalari ochib beriladi. Tarixiy-qiyosiy yondashuv asosida mazkur affikslarning qadimgi turkiy til tizimidagi o'rni va hozirgi o'zbek tilidagi muqobillari solishtiriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, asardagi derivatsion vositalar nafaqat yangi leksik birliklar hosil qilish, balki matnning didaktik-falsafiy mazmunini shakllantirishda ham muhim rol o'ynagan. Maqola tarixiy morfologiya va turkiy tillar derivatologiyasini o'rganishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: *Qutadg'u bilig, so'z yasovchi qo'shimchalar, derivatsiya, affiks, tarixiy morfologiya, qadimgi turkiy til, struktur-semantik tahlil, qiyosiy tilshunoslik.*

KIRISH

Turkiy yozma adabiyot tarixida XI asr yodgorliklari alohida o'rin tutadi. Ana shunday bebaho manbalardan biri — Qutadg'u bilig asari bo'lib, u nafaqat didaktik-falsafiy mazmuni, balki boy til materialini bilan ham turkiy tilshunoslik uchun muhim ilmiy manba hisoblanadi. Asar muallifi Yusuf Xos Hojib o'z davrining siyosiy, axloqiy va ijtimoiy qarashlarini badiiy shaklda ifodalash bilan birga, qoraxoniy davri turkiy adabiy tilining grammatik va leksik xususiyatlarini ham mukammal aks ettirgan. Mazkur asarda so'z yasovchi tizimi, xususan, so'z yasovchi qo'shimchalarning qo'llanishi til taraqqiyotining muhim bosqichini ko'rsatadi. So'z yasovchi qo'shimchalar tilning ichki imkoniyatlarini namoyon etuvchi asosiy vositalardan biri bo'lib, ular orqali yangi leksik birliklar hosil qilinadi, semantik maydon kengayadi va uslubiy rang-baranglik ta'minlanadi. Shu jihatdan, Qutadg'u bilig matnidagi derivatsion modellarning o'rganilishi qadimgi turkiy tilning morfologik tizimini yoritishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda tarixiy tilshunoslik, derivatologiya va lingvomadaniy tadqiqotlar doirasida qadimgi manbalarni qayta ko'rib chiqish zarurati ortib bormoqda. Xususan, so'z yasovchi qo'shimchalarning semantik-funksional xususiyatlarini aniqlash,

ularning produktivlik darajasini belgilash hamda hozirgi o'zbek tili bilan qiyosiy jihatlarini ko'rsatish ilmiy dolzarflik kasb etadi. Qutadg'u biligdagi -lig/-liq, -chi/-chiq, -siz, -g'u/-gü, -mish kabi affikslarning qo'llanishi nafaqat grammatik, balki uslubiy vazifalarni ham bajaradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Qutadg'u bilig asari til xususiyatlari, xususan, morfologik tizimi va so'z yasalish modellari yuzasidan ko'plab ilmiy tadqiqotlarga asos bo'lib kelmoqda. Turkiy tilshunoslik tarixida ushbu asar qadimgi turkiy adabiy tilning normativ namunasini aks ettiruvchi yirik manba sifatida baholanadi. Asarning leksik, grammatik va uslubiy jihatlarini bo'yicha olib borilgan izlanishlar uning derivatsion tizimi mukammal va tizimli xarakterga ega ekanini ko'rsatadi. Tadqiqotchilar tomonidan qayd etilishicha, asarda -lig/-liq, -siz, -chi, -g'u/-gü kabi affikslar keng qo'llangan bo'lib, ular nafaqat yangi leksik birliklar hosil qilish, balki abstrakt tushunchalarni ifodalash, kasb-hunar nomlarini yasash, sifat va holat ma'nolarini shakllantirish vazifasini ham bajargan. Ayniqsa, -lig qo'shimchasining produktivligi e'tiborga molik bo'lib, u ijtimoiy-axloqiy kategoriyalarni ifodalovchi birliklarni yaratishda faol ishtirok etgan. Qoraxoniylar davri tilini o'rgangan olimlar so'z yasovchi qo'shimchalarning semantik kengayishi masalasiga alohida to'xtalib o'tadilar. Ularning ta'kidlashicha, ayrim affikslar dastlab konkret ma'noda qo'llangan bo'lsa, keyinchalik abstrakt va umumlashtiruvchi semantik funksiyani ham bajara boshlagan. Bu jarayon til taraqqiyotining ichki qonuniyatlari bilan bog'liq bo'lib, Qutadg'u bilig matni ana shu evolyutsion bosqichni aniq ko'rsatib beradi. Shuningdek, ayrim tadqiqotlarda asardagi derivatsion modellar hozirgi o'zbek tili materiallari bilan qiyosiy o'rganilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ko'plab qo'shimchalar fonetik o'zgarishlarga uchragan bo'lsa-da, ularning semantik yadrosi saqlanib qolgan. Bu esa tarixiy davomiylilik va morfologik barqarorlikni tasdiqlaydi. Yusuf Xos Hojib ijodini lingvistik nuqtayi nazardan o'rgangan ilmiy manbalarda asarning til qurilishi tizimli va normativ xarakterga ega ekani ta'kidlanadi. Ayniqsa, so'z yasovchi qo'shimchalarning funksional yukini aniqlash orqali asar tilining uslubiy boyligi va semantik qatlamlari yanada chuqurroq ochiladi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda Qutadg'u bilig asari matni asosiy empirik manba sifatida tanlanib, undagi so'z yasovchi qo'shimchalarni aniqlash va tahlil qilish uchun kompleks lingvistik yondashuv qo'llanildi. Avvalo, matndan derivatsion affikslar ishtirok etgan birliklar tanlab olinib, ularning morfemik tarkibi struktur-semantik tahlil asosida o'rganildi. So'ngra aniqlangan qo'shimchalar funksional jihatdan tasniflanib, produktivlik darajasi va kontekstual qo'llanish xususiyatlari tavsiflandi. Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy metod yordamida affikslarning qadimgi turkiy til tizimidagi o'rni va hozirgi o'zbek tilidagi muqobillari solishtirildi, shuningdek, tavsifiy (deskriptiv) hamda interpretativ tahlil usullaridan foydalanildi. Natijada so'z yasovchi

qo‘shimchalarning nafaqat grammatik, balki semantik va uslubiy funksiyalari ham aniqlashtirildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Qutadg‘u bilig matnida so‘z yasovchi qo‘shimchalar tizimi yuqori darajada shakllangan va funksional jihatdan barqaror. Matn asosida o‘tkazilgan morfemik tahlil jarayonida derivatsion affikslar orasida -lig/-liq, -siz, -chi, -g‘u/-gü, -mish, -lik, -luğ kabi qo‘shimchalar eng faol qatlamni tashkil etishi aniqlandi. Ularning qo‘llanishi semantik maydonni kengaytirish, abstrakt tushunchalarni shakllantirish hamda ijtimoiy-axloqiy kategoriyalarni ifodalashga xizmat qilgan. Xususan, -lig (-lig) qo‘shimchasi asarda eng produktiv vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Bu affiks orqali sifat va mavhum otlar hosil qilingan: kutlug‘ (saodatli), bilgülüg (bilimli), tüzlük (to‘g‘rilik), yaxshılıq (ezgulik). Mazkur birliklar faqat nominativ ma‘no bilan cheklanmay, asarning didaktik-falsafiy mazmunini shakllantiruvchi asosiy semantik markazga aylangan. Tadqiqotchilar qayd etishicha, -lig qo‘shimchasining qadimgi turkiy tildagi asosiy vazifasi predmet yoki shaxsga xos belgi va sifatni umumlashtirish bo‘lgan. Bu holat hozirgi o‘zbek tilidagi -lik affiksi bilan tarixiy-genetik bog‘liqlikni tasdiqlaydi.

Uqush ul yula teg qaranqu tuni,
 Bilig ul yaruqlug‘, yarutti sani.
 Uqushqa turur bu ag‘irlıq, etik,
 Uqushsiz kishi bir avuchcha yenik.
 Biligni bedug bil, uqushni ulug‘,
 Bu ikki bedutur udurmish qulug‘.
 Uqushlug‘ uqar ul, biliglik bilir,
 Biligli, uqug‘li tilakka tegir.
 Biligsiz kishi barcha iglik bolur,
 Igig emlamasa kishi tark o‘lur.
 Yuri ey biligsiz, igingni o‘ta,
 Biligsiz o‘tün san, e bilga quta.
 Uqush qayda bo‘lsa ulug‘luq bolur,
 Bilig kimda bo‘lsa bedugluk olur.

Ism yasovchi qo‘shimchalar (Ot va Sifat yasovchilar)

-lig / -lug‘ / -lüg: Otlardan sifat yasovchi eng faol qo‘shimcha. "Ega bo‘lish" ma‘nosini bildiradi.

Bilig + -lig = Biligli (bilimli, bilimga ega).

Yaruq + -lug‘ = Yaruqlug‘ (yorug‘likka ega, yorug‘).

Uqush + -lug‘ = Uqushlug‘ (idrokli, aqlli). Ig (kasallik) + -lik = Iglik (kasalmand).

-siz: Inkor ma‘nosidagi sifat yasovchi.

Uqush + -siz = Uqushsiz (idroksiz, aqlsiz).

Bilig + -siz = Biligsiz (bilimsiz, johil).

-ish / -ush: Fe'ldan ot yasovchi qo'shimcha.

Uq- (anglamoq) + -ush = Uqush (idrok, tushuncha).

-liq / -luq: Mavhum ot va holat bildiradi.

Ag'ir + -liq = Ag'irliq (hurmat, qadr-qimmat).

Ulug' + -luq = Ulug'luq (ulug'vorlik, buyuklik).

Beduk + -luk = Bedukluk (kattalik, yuksaklik).

2. Fe'l yasovchi qo'shimchalar

-it- / -ut-: Ot yoki sifatdan fe'l yasovchi (orttirma nisbat ma'nosida ham keladi).

Yaru- (yorimoq) + -t = Yarutti (yoritdi).

Bedü- (kattalashmoq) + -t = Bedutur (ulug'laydi, yuksaltiradi).

3. Sifatdosh va Ravishdosh yasovchilar (Fe'l shakllari)

-mish: O'tgan zamon sifatdoshi yasovchisi.

Udur- (tanlamoq) + -mish = Udurmish (tanlangan, saylangan).

-g'li / -gli: Hozirgi-kelasi zamon sifatdoshi (shaxs ma'nosida).

Bili- + -gli = Biligli (biluvchi).

Uqu- + -g'li = Uqug'li (anglovchi).

Asardagi derivatsion qo'shimchalar nafaqat yangi leksik birlik hosil qilish vositasi, balki ideologik va axloqiy konseptlarni ifodalovchi semantik markaz sifatida ham faol ishtirok etgan. Ayniqsa, -lig va -siz affikslari orqali ezgulik–yovuzlik, bilim–jaholat kabi oppozitsion tushunchalar ifodalangan. Bu holat derivatsion tizimning matn semantikasini shakllantirishdagi rolini ko'rsatadi. Shuningdek, affikslarning aksariyati fonetik transformatsiyaga uchragan bo'lsa-da, ularning asosiy derivatsion modeli va semantik yadrosi saqlanib qolgan. Bu esa qadimgi turkiy til morfologiyasining uzviy davomiyligini tasdiqlaydi. Ayrim affikslar esa zamonaviy tilda semantik torayish yoki kengayish jarayonini boshdan kechirgan. Masalan, -g'u affiksi hozirgi o'zbek tilida mustaqil produktiv model sifatida deyarli qo'llanmaydi, biroq tarixiy manbalarda faol bo'lgan.

XULOSA

Qutadg'u bilig tilidagi so'z yasovchi qo'shimchalarni o'rganish nafaqat tarixiy morfologiya va derivatologiya, balki turkiy tillarning shakllanish va taraqqiyot jarayonlarini chuqurroq anglashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari kelgusida qadimgi turkiy yozma yodgorliklarning lingvistik jihatdan kompleks tahlilini amalga oshirish, shuningdek, o'zbek tilining tarixiy grammatikasini yanada mukammallashtirish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Кононов, А. Н. (1980). Грамматика языка тюркских рунических памятников. Ленинград.
2. Mallaev, N. (1976). O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent.

3. Радлов, В. В. (1893). Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург.
4. Hojiev, A. (1989). O'zbek tili tarixiy grammatikasi. Toshkent.
5. Щербак, А. М. (1970). Грамматика древнетюркского языка. Москва.
6. Abdushukurov, V. V. (2021). O'zbek tili tarixi. Toshkent: Nodirabegim nashriyoti.
7. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент: Фан нашриёти, 1971-йил. Б. 965.